

Atenska Akropola

Na jugu Grčke, istočno od Korintske prevlake koja spaja Peloponez s balkanskim kopnom pruža se kao šiljak isturen u Egejsko more poluotok Atika. Taj mali komad balkanskoga kopna pripada među predjele koji su za kulturnu historiju Europe i čitavoga svijeta najzanimljiviji. U Atici se razvio grad i država Atena u kojoj je grčka kultura u 5. i 4. stoljeću prije našega računa vremena razvila svoj klasičan oblik.

Kao veći dio grčke zemlje i atički je poluotok brdovit. Na jugozapadnoj njegovoj obali zatvaraju brda Egalej, Parnet, Pentelikon i Himet veliku ravnu kotlinu otvorenu prema moru. Kroz tu ravninu teku dva oveća potoka: Kefis i Ilis. Njihova voda ne presuši ni u najsušnijim ljetnim mjesecima i zato ih u onom kraju gdje je voda rijetka, od najdublje starine drže i zovu rijekama. Nedaleko od mora Kefis prima u sebe Ilis te se nekoliko kilometara dalje izljevaju u zaljev što ga baš tamo tvori niska obala.

Iz ravnog, kamenitog tla te velike atičke kotline diže se nekoliko stjenovitih brežuljaka. Neki su od njih šiljati i visoki kao Likabet i Brilet. Drugi se opet svojim blagim padinama dižu samo do vrlo umjerene visine. Posred ovih stoji jedan koji ih sve nadvisuje. Duguljasta je oblika, širokom svojom stranom okrenut prema jugu i morskoj obali. Okomita strmina njegovih stijena čini ga nepristupačnim osim s uske zapadne strane, a na vrhu mu se prostire širok zaravanak. Od svih kamenih brežuljaka u atičkoj kotlini ovaj je najprikladniji da posluži kao tvrđava jer nije previsok, silno je strm, a na vrhu ima dosta ravnoga prostora prikladnoga za gradnju. Stojeći između Kefisa i Ilisa nedaleko njihova stjecišta on dominira čitavim primorskim dijelom kotline, a od mora je dosta daleko da bude siguran od gusarskih prepada.

Neobičnom svojom konfiguracijom iz daleka privlači pažnju, a brojne udubine i spilje u njegovim stijenama pobuđuju maštu te se lako moglo stvoriti uvjerenje da su na njemu prisutne i da ga štite moćne natprirodne sile. Zato su na tom brežuljku još u brončano doba, oko 1500. prije našega računa vremena, vladari atičke kotline sagradili svoju palaču.

Ta je palača bila gradina istoga tipa kao one u Mikeni i Tirintu na Peloponezu. Njezini otkriveni ostaci pokazuju da je bila mnogo skromnija i po izradi i po razmjerima. Po tome se vidi da su atenski vladari bili u brončano doba manje moćni i bogati nego oni na Peloponezu, posebno u župi grada Argosa i u Pilu. Kraljevski dvorovi u Mikeni, Tirintu i Pilu svjedoče o moći, bogatstvu i sjaju kakvome se nije našlo traga u čitavoj Grčkoj brončanoga doba. Zato se po Mikeni čitavo to doba naziva mikensko.

Oko godine 1200. prije našega računa vremena sjajnom je i veličanstvenom mikenskom dobu došao kraj. Nastupila su stoljeća primitivizma u kojima su Grci zaboravili čak i vještinu pisanja. Uzroci tom padu nisu još posvema poznati, ali je jedan od njih provala novih grčkih plemena kojima je mikenska kultura bila tuđa. Ta plemena nisu doprla do Atike, ali su se i tamo viši oblici kulture izgubili u općem primitivizmu. Iz toga mračnog razdoblja poslije je postepeno izrasla klasična Grčka. Ona se zbog toga nije neposredno nadovezivala na mikensku kulturu. S njome je ipak čvrsto vežu vjerski kultovi i legendarna narodna predaja.

Ta predaja, osnovana na usmenom pjesničkom stvaralaštvu, sačuvala je mnoge istinite predodžbe o nepovratno izgubljenoj i sjajnoj mikenskoj prošlosti. Tako je u legendarnom pripovijedanju o borbama pod Trojom mikenski kralj Agamemnon vrhovni zapovjednik sviju Grka. Ta se tradicija potpuno slaže sa sjajem i moći o kojima svjedoče ostaci mikenske gradine. Grčka legenda poznaje i atenske kraljeve i njihovu palaču. Njihov periferni položaj u potpunom je skladu s materijalnim ostacima mikenske Atene. Postojao je mit o kraljevima Kekropu i Erehteju i njegovim potomcima Erehtidima, atenskim vladarima od kojih je najpoznatiji Tezej. Homerova Odiseja spominje i njihovu palaču u kojoj boginja Atena ima svoj stan:

*Tako izrekavši riječ Atena sjajnooka ode
I u trepetljivo more sa Sherije zaplovi ljupke,
Dode na Maraton tad i u širokih cesta Atenu,
U dom uniđe tvrdi Erehtejev.*

(8, 78-81)

Kao većina bogova i božica klasične Grčke i Atena potječe iz mikenskoga doba. Ona je zaštitnica kraljeva i njihovih tvrdih gradina. Zato joj se svetište obično nalazi u kraljevoj palači odakle je prema vjerovanju starih bdjela nad dvorom i kraljevskim rodom.

Već se u brončano doba oko kraljevske gradine stvorilo naselje kojemu je i ona služila kao tvrđava i pribježište u času opasnosti. O tome svjedoče danas ostaci kuća, radionica i grobova iz tog vremena. Za to naselje bila je gradina na brežuljku »gornji grad« ili kako se to grčki kaže *akrópolis*. Takav je tip organizacije naselja karakterističan za staru Grčku i zato je izraz akropola ušao u današnje europske jezike kao termin antičkoga urbanizma. Ni jedna od brojnih akropola stare Grčke nije, međutim, dobila takvo kulturnohistorijsko značenje kao atenska.

U sumraku mikenske kulture oko 1200. nestali su kraljevski rodovi, izgorjeli su dvorovi, zaboravile su se mnoge korisne vještine i lijepa umijeća. Sveti je strah, međutim, sačuvao svetišta bogova, a kruta potreba čvrste utvrde mikenskih gradina. Kao na mnogim mjestima u Grčkoj, i u Ateni je kraljevska palača postala gradska tvrđava s hramom djevice Atene na vrhu. Kad više nije bilo kralja i kraljevskoga roda kojima bi ona mogla biti zaštitnica, ostao je pod njezinom zaštitom grad. Ime grada Atene pokazuje da je stajao u osobito prisnoj vezi sa svojom zaštitnicom.

I sva druga svetišta u palači Erehtida u Ateni sačuvala su se do u kasnije doba. Tako je akropola postala gradska tvrđava i glavno središte vjerskih kultova. Poslije tamnih stoljeća koja su se zaredala iza mikenskoga razdoblja počela je Grčka negdje u 7. stoljeću prije našega računa vremena ponovo razvijati viši oblik kulture. Prvu njezinu fazu koja je nastala u 7. i 6. stoljeću zovemo arhajskom. Dugo se klasična umjetnost 5. i 4. stoljeća smatrala kao vrhunac u razvoju grčke kulture pa se na arhajsku fazu gle-

dalo kao na razdoblje priprema i uvježbavanja. Danas smo postali osjetljiviji za vlastite vrijednosti arhajske grčke umjetnosti pa tako i tu fazu znamo cijeniti kao razdoblje najviših dostignuća.

U to je vrijeme Atena još uvijek među slabijim grčkim državama i ne nalazi se u središtu zbivanja. No siromaštvo krševitog atičkog tla prisililo je velik dio stanovništva da napusti zemljoradnju i da drugdje potraži sredstva za život. Takve su druge mogućnosti bile obrt i trgovina i prirodni su uvjeti tjeroali Atenjane da ih razviju. To se, dakako, već u arhajskom razdoblju snažno odrazilo na duhovnom životu Atene i posebno u umjetnosti. U lončarskim i klesarskim radionicama razvijala se tehnička vještina koja je mogla poslužiti kao solidna osnova stvaraocima velikih umjetnina.

Akropola u to vrijeme igra veliku ulogu u društvenom i političkom životu Atenjana. U njoj su usredotočeni državni kultovi, a njezinu veliku važnost sugestivno potkrepljuju i vrlo realni odnosi. U borbi stranaka koja je u to vrijeme bila vrlo živa, svi koji teže za tiranskom vlašću nad Atenom nastoje zaposjesti akropolu i utvrditi se u njoj. Tko vlada akropolom, gospodari Atenom. Time se kao očito pokazuje da boginja zaštitnica grada stoluje na staroj tvrđavi. Stranački su se vođe u svojim borbama mnogo služili njezinim autoritetom. Prema jednoj dobro potvrđenoj vijesti tiranin Pizistrat nije prezaao pred tim da se posluži vrlo naivnom maskaradom kako bi uvjerio Atenjane da ga sama božica podupire i iz progonstva natrag u grad vodi. To pokazuje kako je čvrsta bila vjera Atenjana i kako je velik ugled kod njih imala djevičanska božica.

U arhajsko doba stajao je stari njezin hram građen vrlo jednostavno u primitivnim stoljećima poslije propasti mikenskoga svijeta na temeljima stare palače i nastavljao je kult božice zaštitnice na njegovu prvobitnu mjestu. U razvijeno arhajsko doba oko 570. sagrađen je na najvišem dijelu zaravanka nov Atenin hram. Po tome što je bio dug sto stopa prozvaao se Hekatompedon. Bila je to jednostavna zgrada od domaćeg šupljikavog vapnenca. U posljednjim godinama svojega vladanja, oko 529., tiranin je Pizistrat obnovio staro Atenino svetište na mjestu kraljevske

palače, dao mu redove stupova i krovnu konstrukciju uljepšao mramornim pločama. Bio je to prvi mramor na akropoli. Na njoj je tada bilo i drugih zgrada, osobito hramova. Njihovi zabati bili su okićeni vapnenačkom plastikom obojenom živim bojama. Ostaci tih ukrasa su se očuvali i izloženi su u muzeju na akropoli. Te šarene figure prikazuju zmijske demone kojima se repovi vijugaju sve do najužih uglova zabata i lavove koji napadaju bika. Izduljena kosa leđa lavova koji su prednjim nogama uhvatili bika skladno se poklapaju s trouglastim oblikom zabata.

Arhajska je akropola bila puna zavjetnih darova. Među njima su za nas najzanimljiviji brojni kipovi. Oni većinom prikazuju djevojke. U kultu djevice Atene posebnu su ulogu igrale žene. Kao ispunjenje zavjeta ljudi su božici simbolički poklanjali službenice postavljajući oko hrama kipove koji su predstavljali djevojačke likove. Među tim sačuvanim arhajskim djevojkama (korama) ima takvih koje spadaju među najljepše što je grčka skulptura ikada dala. Svi su ti likovi strogo tipizirani, sve je na njima propisano – od izraza lica i držanja tijela do frizure i nabora haljine. Majstorski se na tim kipovima prikazuje odnos između bogato nabrane haljine i izrazitih oblika djevojačkoga tijela koje ona pokriva. Tim je kipovima konvencijom određen izraz lica sa smiješkom karakterističnim za arhajsku skulpturu i ukočeno držanje tijela po uzoru na egipatsku umjetnost.

Uz sva ta ograničenja ovi kipovi često nose izrazit pečat snažne umjetničke individualnosti. Nezaboravni ostaju stoga pojedini djevojački likovi iz muzeja na atenskoj Akropoli. Svatko će ponijeti sa sobom sjećanje na izraz lica djevojke koju je izradio Fedim, jedan od najvećih majstora arhajskog atenskog kiparstva. Od njega stoji u muzeju i lovački pas koji trči za tragom divljači. Taj kamen kao da je oživio u pokretu, snažnom i disciplinirano usredotočenom na jedan cilj. Na Akropoli su stajali i kipovi jahača, izvanredno živi i razrađeni do najsitnijih detalja. Od njih su se sačuvali samo fragmenti koji svojom nepotpunošću pobuđuju maštu i čine da gledajući ih i sami postanemo stvaraoci arhajskih kipova. Svojim ostacima iz arhajskog doba atenska nam Akropola predstavlja čitavo jedno razdoblje grčke umjetnosti.

Velika historijska oluja grubo je prekinula postepen organski razvoj atenske Akropole. U prednjoj Aziji stvorilo se veliko perzijsko carstvo koje je s istoka doprlo do maloazijskih obala Egejskoga mora. Da bi učvrstili svoju vlast u novoosvojenim područjima, morali su perzijski kraljevi težiti za tim da pokore čitavo egejsko područje. Nakon više neuspjelih pokušaja poveo je kralj Kserkso najveću vojsku koju je do tada svijet vidio iz Azije u Europu s namjerom da osvoji Grčku. U obrani protiv njega većina je grčkih država sklopila savez. Među njima je bila i Atena sa svojom jakom mornaricom. No saveznička vojska nije mogla spriječiti Perzijance da dopru do srednje Grčke i da odatle provale u Atiku. Godine 480. Kserksova je vojska zauzela Atenu i osvojila Akropolu. Kserkso je dao grad spaliti i razoriti ne štedeći ni hramova na Akropoli. Djevičanska zaštitnica grada to mu, čini se, nije oprostila i nekoliko dana kasnije njegova je flota bila poražena i uništena pred antičkom obalom kod otoka Salamine. Našavši se u bezizlaznu položaju perzijska se vojska morala povući iz Atike.

Daljnje su vojne operacije završile neočekivanom i potpunom pobjedom Grka. U tim je borbama pobjedonosna Atena od drugorazredne državnice postala pomorska velevlad. Ona je grčke države koje su do tada bile pod perzijskom vlašću povelu u borbu za oslobođenje i tako pomogla da se otoci Egejskog mora i obala Male Azije riješe perzijskoga gospodstva. Sve je te države Atena okupila u svoj pomorski savez. Tako je pored peloponeskog saveza u kojem su se pod vodstvom Sparte okupljale države kopnene Grčke stao atenski pomorski savez s otočkim i maloazijskim državama. Razvijajući trgovinu Atenjani su bili izgradili mornaricu i tako su sada mogli razviti prevlast na moru i svojem utjecaju podrediti gradove do kojih je pristup bio moguć samo brodovima. Još poslije povlačenja perzijske vojske oni su morali svoj grad utvrđivati na prijevaru i krišom od Spartanaca, a sada su se mogli kao ravnopravni mjeriti s njima i čak ozbiljno ugroziti njihov položaj prve sile u Grčkoj.

U novom je savezu atenska hegemonija postajala sve čvršća i njezini su se saveznici pomalo počeli pretvarati u podložnike. U gradu Ateni usredotočila se vojna i privredna moć čitavoga saveza.

Atenska se državna uprava sve više i uspješnije počela miješati u unutrašnje prilike savezničkih država, a savezna blagajna, koja je u početku bila pohranjena na otoku Delu, prenesena je 454. u Atenu. Time su novčana sredstva saveza postala dio atenskih financija, a doprinos pojedinih država saveznoj blagajni pretvorio se u porez koji su one plaćale Ateni.

Na čelu atenske države stajao je tada Periklo, vođa demokratske stranke. Provodeći dosljedno njezin program on je svojim ličnim ugledom i umješnim utjecajem određivao smjer atenske politike. Pošto je tako postala velevlast i stekla financijske mogućnosti kakve do tada ni jedna pojedinačna grčka država nije imala, Atena je pristupila obnavljanju Akropole razorene i spaljene od Kserksove vojske. Periklo je tu vidio sjajnu priliku da novcem iz savezničke blagajne potakne atensku privredu, zaposli građane i dade im zaradu i da atenskoj slavi i moći podigne trajan spomenik za svu budućnost. Taj izvanredni čovjek znao je širokim potezima unaprijediti atensku privredu, potkrijepiti ugled svojega grada i zadovoljiti svoju potrebu da stvori nešto veliko, trajno i lijepo.

Periklov biograf Plutarh priča da su njegovi planovi nailazili u nekim atenskim krugovima na žestok otpor. Oni su govorili da je sramota ukrašavati svoj grad novcima iz savezničke blagajne i da će velike gradnje na Akropoli ogorčiti i izazvati saveznike. Blagajna se prenijela s Dela u Atenu s obrazloženjem da je tamo sigurnija od Perzijanaca. Skupocjene će građevine na Akropoli opovrći taj izgovor u očima sviju Grka. Ali je Periklo svoje planove uvjerljivo branio pred suverenim narodom atenskim. Plutarh o tome priča:

»Zato je Perikle narod poučavao da za novce saveznicima ne duguje računa jer ih u ratu brane i neprijatelje suzbijaju, a za to ne dobivaju ni jednoga konja, ni jednoga broda, ni jednoga vojnika. Što saveznici daju, to su jedino novci, a novci ne pripadaju onima koji ih daju, već onima koji ih primaju ako ono ispunjaju za što ih primaju. Pošto je pak njihov grad dosta opskrbljen stvarima za rat potrebitim, zato treba njihovo obilje obraćati na onake stvari

od kojih će, kad se dovrše, imati vječnu slavu, a dok se dovršuju gotovo blagostanje. Jer tako se pojavi svakojaki rad i svakovrsne potreboće koje svaku vještinu bude, svaku ruku zabavljaju i gotovo svemu gradu zaslugu daju i tako mu iz samoga sebe podjednno ljepotu i hranu pružaju. Mladi i zdravi ljudi dobivali bi svoj dio državnog imutka u vojnicama, a mnoštvo radnika koji nisu uzeti u vojnike po Periklovoj osnovi nije imalo da ostane bez užitka nit ga opet dobivati bez muke i rada. Zato je bez oklijevanja među narod bacio velike osnove umjetnina i veoma vješte nacрте dugotrajnih gradnja da bi onaj dio stanovništva koji je kuću čuvao, tako isto kao i oni koji su služili kao mornari i vojnici u tvrđavama i na bojnom polju, imao pravo da od državne imovine dobije korist i dio.« (*Periklo* 12)

Iza perzijskih pustošenja ostale su na Akropoli samo ruševine. Po Periklovoj osnovi stara se tvrđava trebala obnoviti kao sjajno svetište u kojem će se odvijati atenske državne svetkovine. Taj je veliki umjetnički zadatak povjeren kiparu Fidiji i graditelju Iktinu s brojnim suradnicima i pomagačima.

Radovi su započeli godine 447. Velika raspoloživa sredstva i širokogrudno razumijevanje Periklovo omogućili su da se izvode brzinom koja je do tada u grčkom graditeljstvu bila nepoznata. Plutarh priča kako su se čudesne građevine na atenskoj Akropoli brzo dovršavale kao da niču podizane unutrašnjom snagom jednoga velikog vremena:

»Tako su se tu djela dizala, divna svojom veličinom, a nenadmašana oblikom i ljepotom. Majstori su se natjecali da bi obrtnički posao nadmašivali vještačkim izrađivanjem. Ali najčudnija bijaše brzina. Stvari za koje se mislilo da će svaka pojedina za mnoga pokoljenja i ljudske vjekove jedva doći do kraja, sve su one u kratko vrijeme jedne jedine uprave dovršivane. (...) Jer u radu okretnost i brzina ne daju djelu trajne vrijednosti ni savršene ljepote; ali na djelo potrošeno vrijeme nekim je načinom zajam koji kod sačuvanja toga djela za kamate daje njegovu trajnost. Zato su djela Periklova s tim divnija što su u kratko vrijeme postala – za mnoge vijekove. Jer svako je pojedino odmah onda sjećalo

starine, a čarom je do dana današnjega živo i novo. Tako nad njima kao da vječna mladost cvate čuvajući pogled od dodira s vremenom. Kao da je u tima djelima miris vječnog cvijeća i podjednno duša koja ne stari.« (*Periklo* 13)

Za nove građevine nije se više upotrebljavao obični šupljikavi vapnenac kao na staroj Akropoli nego se po prvi puta u širokim razmjerima počeo upotrebljavati skupocjeni mramor s obližnjega brda Pentelikon. Izvanredna kvaliteta toga mramora mnogo je pridonijela sjajnom usjehu kojim su Periklovi napori bili okrunjeni.

Prvi je zadatak bio da se stari Hekatompedon zamijeni novim velikim hramom posvećenim božici Ateni, zaštitnici grada. Nju su Atenjani u svetom poštovanju zvali *parthénos* (djeвица) pa je po tom i njezin novi hram nazvan Partenon. Taj je hram, remek-djelo Iktinovo, skupio u sebi sve dotadašnje iskustvo grčkoga graditeljstva. Stvaralačkom su maštom u toj zgradi ujedinjeni elementi dvaju glavnih stilova grčke arhitekture. Prevladava dorski. Po njegovim su pravilima oblikovani svi bitni dijelovi hrama: njegova podloga, stupovi, unutrašnji prostor i krovna konstrukcija. Plemenita i stroga jednostavnost dorskih oblika ublažena je u Partenonu profinjenim razmjerima. Time se postiglo da ta velika i masivna kamena građevina na vrhu strmoga brežuljka ne djeluje težinom svojega kamena nego prozračnom lakoćom oblikovanoga prostora. Ona nas zaokuplja svojim razmjerima, a ne svojom veličinom.

Zabati i metope ukrašeni su bogatim skulpturama. Koji je pri tom Fidijin udio, ostaje danas problematično. Istočni zabat prikazuje kako Zeus prvi put među bogovima pokazuje svoju novorođenu kćer Atenu koja mu je u punoj ratnoj opremi skočila iz glave. Zapadni zabat prikazuje pobjedu Ateninu nad Posejdom u sporu o tom tko će od njih dvoje vladati Atikom. Na metopama istočne strane vidi se kako je Atena, tek što se rodila, sudjelovala u borbi bogova s Gigantima, na južnoj kako su Atenjani pod vodstvom Tezejevima pobijedili kentaure, i na zapadnoj Amazonke. Na metopama sjeverne strane prikazana je Atenina pomoć Grcima pod Trojom.

Na zidu hrama isklesan je friz. To je vijenac reljefnih slika kojima je ispod konstrukcije opasan čitav hram. Friz je inače element jonskoga stila. Reljefi na njemu prikazuju s mnogim potankostima svečani ophod o panatenejskoj svetkovini, najvećoj slavi atenske djevice. Time se još više ublažila strogost dorskoga stila i silno se povećala živost bogatih figuralnih ukrasa. Oni su ostvareni kao velika kompozicija koja posjetiocu predstavlja Atenu, Zeusovu kćer, od njega samoga rođenu, gospodaricu Atike, njezin borbeni i pobjedonosni nastup među bogovima i ljudima, pomoć i zaštitu koju su Grci i posebno Atenjani uvijek od nje dobivali i zahvalno poštovanje što joj o njezinoj svetkovini iskazuje narod atenski. Partenonska plastika pokazuje nam punu zrelost klasičnoga grčkog kiparstva.

U unutrašnjosti hrama postavljen je velik kip božice obložen zlatom i slonovom kosti. Izradio ga je Fidija. Poznat nam je samo po kopijama. Svojim smirenim veličanstvom on je izrazito ostvarenje klasičnoga razdoblja kojemu je baš Fidija udario pečat svojim kolosalnim statuama. U Partenonu je tako božanska zaštitnica grada, djevica Atenjanka dobila dostojan stan.

Tek što je dovršen Partenon, započela je izgradnja Propileja, ulaznih vratiju atenske tvrđave. Arhitektonska zamisao tih vratiju nastavlja tradiciju ulaznih vrata u kompleks unutrašnjih odaja mikenskih kraljevskih palača. To su vrata kojima je pristup s obje strane nadsvođen krovnom konstrukcijom poduprtom stupovima. Takva su se vrata gradila i na ogradama koje su opasavale posvećeno zemljište oko hramova. Na tom jednostavnom tradicionalnom principu izgradio je graditelj Mnesiklo kao smjelu varijaciju bogato i široko zamišljen trijem na ulazu na Akropolu.

Propileji potpuno vladaju jedinim pristupom stjenovitom hrptu stare atenske tvrđave, ali su dosta nisko da po svom položaju ostaju podređeni Partenonu. Zato mu služe kao pristup i svojim oblicima pripremaju posjetioca na vidik Partenona koji se svojim skladnim obrisima iznenada pojavljuje među stupovima unutrašnjega trijema Propileja.

I u toj su građevini spojeni elementi dorskoga i jonskog stila. Vanjske su kolonade Propileja oblikovane dorski, a stupovi koji su postavljeni u unutrašnjosti zgrade, lijevo i desno od pristupa glavnim vratima, jonskoga su stila i svojom vitkom visinom kao da u umjerenoj i ublaženoj klasičnoj atenskoj varijanti dočaravaju kolosalnu monumentalnost jonskih hramova na maloazijskoj obali.

S desne strane Propileja izgrađen je kao na njihovu kamenitu ramenu mali hram Atene Nike – Atene koja daruje pobjedu. Tvorac mu je graditelj Kalikrat. Kraj velikih građevina na Akropoli doima se ta nježna mala zgrada čistoga jonskog stila kao zavjetni dar postavljen gradskoj božici iz zahvalnosti za dugi niz pobjeda što ih je poklonila atenskom oružju. Na frizu ispod krovne konstrukcije prikazana je odlučna bitka s Kserksovom vojskom kod Plateje.

Božica pobjede obično se prikazivala s krilima. Atenjani su svoju nazvali *ápteros* (koja je bez krila) sve u nadi da tako neće moći odletjeti i napustiti ih. Ali je božanska sila zavidljiva i ne može otrpjeti samosvjestan i uznosit uspon smrtnih ljudi. Ni malo remek-djelo Kalikratovo nije moglo odvratiti božicu da se okrene protiv svojih štíćenika i to baš onda kad su se ponadali da će je trajno zadržati uza se. Mali je hram dovršen u vrijeme kada je Periklo u narodnoj skupštini govorio da se rat kao oblak diže nad Peloponezom. Neumoljivo se približavalo veliko odmjerivanje snaga sa Spartom koje je nakon gotovo trideset godina završilo potpunim i strahovitim porazom Atenjana i razbijanjem njihova pomorskog saveza. Nikada više božica pobjede nije bila tako vjerna Atenjanima kao u godinama kada se zasnovala obnova Akropole.

U teškim godinama rata sa Spartom i njezinim saveznicima usporila se izgradnja na Akropoli. Zbog ratnih su prilika Propileji ostali nedovršeni i neki već izgrađeni njihovi dijelovi nedoradjeni. Ipak je Atena, premda se borila za goli opstanak, smogla snage da u duhu Periklovu obnovi još jedno svetište i to najstarije i najčasnije. Po Erehteju, legendarnom atenskom kralju, zvalo se je Erehtejon. Stajalo je na sjevernom rubu zaravanka baš na

mjestu gdje se još raspoznaju tragovi mikenske palače. Očito je da se upravo u njemu čuvao neposredni kontinuitet kultova stare dinastije.

Tu se poštivala Atena, posebno označena kao zaštitnica grada. U hramu je stajao njezin najstariji i najviše poštovani kip izrađen od maslinova drveta. Za njega se pričalo da je kao znak božičine milosti jednom iz zraka pao pred Kekropa, mitskoga kralja atenskog i legendarnog osnivača grada. Ta nam predaja čuva uspomenu na mikensko doba kad je Atena bila kraljeva kućna božica i njegova osobna zaštitnica koja se poštivala u vezi s kućnom zmijom, a možda je prvobitno bila s njom istovjetna. Kult Atenin bio je u ovom svetištu povezan s kultom heroja Kekropa i Erehteja, mitskih predaka i predstavnika atenskih kraljeva mikenskoga doba. Tu su se oni poštivali na mjestima označenim kao njihovi grobovi.

Bio je to nastavak kulta pokojnih predaka mikenskih vladara koji se održao i nastavio kada je nestalo kraljeva i kad su se u velikoj katastrofi na svršetku mikenskoga doba potpuno promijenili pogrebni običaji. Premda su Grci poslije svoje mrtvace spaljivali i nisu ih poštivali kao aktivne i prisutne sile, održali su velike kultove na grobovima mikenskih kraljeva. Njih su poštivali kao heroje. Izgleda da riječ heroj i nije drugo nego naslov mikenskoga grčkog vladara. Tako su za kasnije Grke mikenski vladari postali posebna vrst smrtnih ljudi, heroji. Njima je bilo dano da i poslije smrti pomažu onima koji su im za života bili bliski i zato te pokojnike treba poštivati kao natprirodna bića. Tako se i u kasnije doba kult božice Atene i njezinih pokojnih štíćenika, atenskih heroja, vršio na mjestu stare palače na Akropoli.

Pored djevice Atene, kućne božice, poštivao se u palači atenskoga kralja u mikensko doba još i otac Posejdon, veliki zemljotresac. Njegov se kult susreće i u mikenskim palačama na Peloponezu. Između ta dva kulta postojalo je u najstarije doba suparništvo. Stara legenda kaže da su se na prvom početku Atena i Posejdon sporili o tome tko će od njih biti vladar i zaštitnik Atike. Da pokaže svoju moć, Posejdon je zabio trozub u kameni zaravanak na Akropoli pa je iz njega šiknula morska voda i ispunila udubinu

koja se od tada zvala Erehtejevo more. U blizini tog mjesta udarila je Atena kopljem i izrasla je maslina. Kralj Kekrop je, kad su se otkrili čudesni znakovi božanske prisutnosti, dao pitati pro-ročište i saznao koji su bogovi na njegovoj gradini ostavili biljeg svoje moći. Sazvao je narod, muškarce i žene jer su i one tada u skupštini imale pravo glasa. Trebalo je odlučiti kojem će bogu pripasti prvenstvo.

Svi su muškarci bili za Posejdona, a žene za Atenu. Žene su bile brojnije i tako je Atena pobijedila. Na to je Posejdon u svojem gnjevu poplavio Atiku morskom vodom. Da ga umire, atenski su se muškarci okrenuli protiv žena jer su sve to skrivile. Oduzeli su im pravo da glasaju u skupštinama, zabranili im da svoje ime daju djeci i da se nazivaju Atenjankama.

Ova je priča odjek borbe koju su vodili mikenski Grci da svoje patrijarhalno uređenje i očinske bogove Zeusa i Posejdona nametnu domaćoj matrijarhalnoj tradiciji. Posejdon je otac, bog grčkih osvajača. Ali oni su se našli u svijetu gdje su božanstva bila ženska, majčinska ili djevičanska. Kraljevskim palačama tu je vladala božica okružena zmijama. Mikenski grčki kraljevi morali su je priznati i staviti se pod njezinu zaštitu ne odstupajući od svojega baštinjenog očinskog prava. Tom je izmirenju prethodila duga borba. Atenski nam mit čuva uspomenu na zbivanja koja su se odvijala u čitavoj mikenskoj Grčkoj.

Kraj groba Kekropova poštivao se u stijeni trag Posejdonova trozuba. Tamo se nalazilo i Erehtejevo more. Po kazivanju svećenika u njemu se za jugovine mogao čuti šum morskih valova koji je svjedočio o moćnoj prisutnosti oca na tome mjestu. Tu se poštivao i heroj Erehtej zajedno sa zemljotresnim Posejdomom, a pored njih je Kekropova kći Pandrosos imala svoje kultno mjesto. U njemu je rasla sveta i besmrtna Atenina maslina. Perzijanci su je posjekli, ali je, kako predaja kaže, preko noći šiknula nova mladica. Kraj Erehtejeva mora živjela je i sveta kućna zmija, zalog prisutnosti božice zaštitnice i vjerojatno njezin pralik.

Svetišta povezana s tim drevnim i časnim kultovima teško su stradala za perzijskih razaranja. U vrijeme Peloponeskoga rata

preuzeo je graditelj Filoklo zadatak da na neravnom zemljištu izgradi novo svetište za najstarije atenske kultove. Stvorio je raskošnu mramornu zgradu koja svojim inventivnim rješenjima odstupa od tradicionalne koncepcije grčkoga hrama. Različite visine pojedinih svetišta spojio je stepenicama, a kultove i njihove predmete rasporedio je po raznim manjim prostorijama i unutar ograda pored hrama. Zgrada je imala trijemove s jonskim stupovima i u tom stilu predstavlja vjerojatno najviši domet atenskoga graditeljstva. Raskoš maloazijskih jonskih građevina tu je ublažena profinjenom nježnošću.

Na južnoj strani Erehtejona, koja je okrenuta prema Partenonu i središnjem prostoru Akropole, Filoklo je postavio trijem kojemu krov nose djevojački kipovi, nazvani karijatide. Time se izravno nastavila tradicija po kojoj se Ateni kao zavjetni darovi postavljaju kipovi službenica. Upotreba djevojačkoga lika umjesto stupa kao potpornja za krov poznata je bila već od prije i nalazimo je na riznicama Knidijaca i Sifnijaca u Delfima.

Erehtejon je bila posljednja velika zgrada na Akropoli i s njom završava razdoblje cvata velikoga antičkog graditeljstva. Ponovo se u širim razmjerima počelo u Ateni graditi tek za rimskoga cara Hadrijana u 2. stoljeću našega računa vremena.

Poraz u ratu sa Spartom bio je konac atenske veličine. Ali je obnovljena Akropola ostala kao njezin spomenik i kameni izraz za sve ono veliko, lijepo i trajno što je Atena stvorila i u mračnim i teškim godinama poslije Periklova doba nije prestala stvarati. Sve je to položeno u temelje naše kulturne tradicije. Mramorne konstrukcije sačuvane na Akropoli kao da ih simbolički materijaliziraju.

U kasnijoj grčkoj povijesti Atena je dobila poseban položaj. Makedonski i rimski osvajači s njom se ophode s poštovanjem. Tako je ona do kraja antike sačuvala kontinuitet svojih institucija, sakralnih i profanih. Velike su promjene nadošle tek s pobjedom kršćanstva. U novim su se prilikama zgrade na Periklovoj Akropoli samo preobličavale i prilagođivale. Iz temelja je nitko više nije obnavljao.

U 6. stoljeću našega računa vremena božicu su u znaku križa istjerali iz Partenona. Pretvorili su ga u crkvu i posvetili Mudrosti božjoj – svetoj Sofiji. Na stupovima se mogu otkriti uklesani križevi kojima je bila svrha da skrše i uklone moć poganske božice i da joj spriječe povratak. Partenon je kao crkva dobio nova vrata, apsidu i krov s lukovima. U unutrašnjosti su izgrađene galerije. I danas se još na zidovima mogu vidjeti tragovi crkvenih slikanja. No ljudi nalaze svakojake puteve da i u velikim promjenama, kada se ruše svjetovi, ostanu vjerni onome što su zavoljeli u dubini svojega srca. Još u istom je stoljeću crkva ponovo posvećena i to ovaj put Bogorodici. Tako se u svetištu na Akropoli opet poštivala djevica Atenjanka.

Za cara Justinijana postao je Partenon mitropoljska crkva. Isti je car 529. dao zatvoriti atensko sveučilište, posljednje utočište poganske filozofije. Atena je prestala biti duhovno središte. Postala je malen i beznačajan gradić. U 7. stoljeću pretvoren je i Erehtejon u crkvu. Kao sjedište mitropolita u zabitnoj provinciji bizantskoga carstva trajala je Akropola u dugim stoljećima srednjega vijeka.

Nakon teške i krvave borbe s carom Samuilom, pošto je 1018. osvojio Ohrid, njegovu prijestolnicu, bizantski je car Bazilije II posjetio Atenu da se pokloni i zahvali Bogorodici koju su himne slavile kao pobjedonosnu zapovjednicu nad vojskama. To je nekada bila i djevojka Atena koja se bori ispred svoje čete (*prómakhos*) s kacigom, kopljem i štitom.

U 12. stoljeću uredili su Atenski mitropoliti u Propilejima svoj dvor. Tamo je stolovao mitropolit Mihail Honijat, dobar poznavatelj i dubok poštovalac antičke baštine. U svojim pismima on je opisao srednjovjekovnu Atenu i tragove antičke prošlosti koje je još mogao naći.

Veliki događaji zbili su se tek u početku 13. stoljeća. Godine 1204. križari su zauzeli Carigrad i podijelili carstvo. Srednja Grčka i Peloponez prepušteni su zapadnim vitezovima. Novostvoreni kralj solunski Bonifacije od Montferrata prodro je na čelu svoje družine do srednje Grčke i učinio je Otona de la Roche kao

svojega vazala vojvodom atenskim. Njegovo je leno bila Atika s Beotijom. Pošto su Atenu zauzeli »Franci«, morao je mitropolit Mihail napustiti Akropolu. Na njoj su sada u Propilejima stolovali atenski vojvode. Godine 1209. Partenon je postao katolička crkva – Notre Dame d’Athènes.

Od tada je Akropola ostala u rukama tuđih gospodara. Sto godina držali su je francuski vojvode, a onda su se u njoj utvrdili katalonski plaćenici. Poslije njih zavladao je atenskim vojvodstvom Nerio Acciaiuoli, pripadnik moćne firentinske trgovačke porodice. On je preuredio dvorove u Propilejima i sagradio kulu u njihovu južnu krilu.

Godine 1456., tri godine nakon pada Carigrada, zauzeli su Atenu Turci. Akropolu su preuzeli kao tvrđavu i pretvorili godine 1460. Partenon u džamiju. Na jugozapadnom uglu sagradili su minaret. Erehtejon je poslužio zapovjedniku tvrđave da u njemu smjesti svoj harem. Propileji su pod novim gospodarima služili kao barutana. Godine 1645. ili 1656. udario je u njih grom i izazvao eksploziju koja ih je jako oštetila. Za Morejskoga rata između Turske i Venecije opsjeli su Mlečani godine 1687. Atenu. Branitelji Akropole razvalili su tada Nikin hram da bi njegovim kamenjem pojačali utvrde. Dana 26. rujna pogodilo je topovsko tane Partenon u kojem su Turci spremili barut. Poslije eksplozije ostalo je besmrtno djelo Iktinovo u ruševinama.

Obrazovani ljudi zapadne Europe već su se dugo prije toga počeli zanimati za atensku Akropolu. Još je u 15. stoljeću, neposredno prije pada pod Turke, na njoj boravio kao gost njezinih »franačkih« gospodara talijanski humanist Cirijak (Cyriacus) iz Ankone. On je prvi od zapadnjaka prepoznao Bogorodičinu crkvu kao stari Atenin hram i donio na Zapad prve crteže skulptura s Partenona. I za turskih su vremena Akropolu posjetili zapadni putnici, opisali je i ponijeli crteže koji je pokazuju s još čitavim Partenonom. Mnogo je više posjetilaca došlo poslije katastrofe i oni su počeli odnositi vrijedne komade. Već je mletački zapovjednik Morosini pokušao odnijeti zapadni zabat kao trofej u Mletke. Francuski grof Choiseul-Gouffier odnio je 1787. komad friza i

dvije metope. Najuspješniji je bio lord Elgin. On je od turskih vlasti dobio dozvolu da uzme »neke kamene blokove s likovima i natpisima«. Uz pomoć čitave čete radnika odnio je dvanaest kipova sa zabata, pedeset i šest blokova friza i petnaest metopa s Partenona. S Erehtejona je skinuo jednu karijatu, a ponio je i nešto fragmenata Nikina hrama. Čitavu je tu zbirku engleski parlament kasnije otkupio za Britanski muzej i platio je za nju 35 tisuća funti.

Grčki rat za nezavisnost započeo je 1821. U dugogodišnjim borbama atenska je Akropola mnogo stradala. Pobjedonosni završetak rata doveo je do stvaranja grčke države. Turci su se 1831. konačno povukli s atenske Akropole, a 18. lipnja 1834. tvrđava se po nalogu kralja Otona prestala upotrebljavati i postala je arheološki prostor. Ustrajnim je radom na njoj sada istražena svaka stopa. Uklonjeni su nanosi kasnijih vremena, a zgrade koje su nastale u klasično doba grčke arhitekture rekonstruirane su, koliko je to moguće, u prvobitnom stanju.

Danas Akropolu posjećuju ljudi iz cijele Europe i čitavoga svijeta. Ona ih u prozračnoj bistrini dočekuje bjelokosnom bojom svojega mramora. U plavetnoj vedrini atičkoga neba oblikuje osnovno estetsko mjerilo naše kulture. Tu kao da je vrijeme stalo. Sve mogućnosti koje je europski čovjek u stoljetnom vremenu odabirao i iskušavao i još uvijek odabire i iskušava mogu se svesti na mjeru izraženu u mramoru s Pentelikona kao što se simfonija može svesti na skalu. Zato Akropola svojim zdanjima i njihovim rasporedom uvijek zaokuplja i nikada ne dosađuje. Skloni smo da je doživljavamo kao izvanvremenski apsolut. Kratki i intenzivni posjet putnika tu sklonost samo pojačava i utvrđuje. A ipak je to samo dio onoga što Akropola može i treba da nam znači. Strmi, stjenoviti brežuljak između Ilisa i Kefisa u atičkoj kotlini rječiti je svjedok neprekinutoga kontinuiteta od brončanoga doba do naših dana. U svojem trajanju i promjenama atenska nam je Akropola isto tako važna kao što je njezino oblikovanje prema Periklovim osnovama za nas postalo temeljno. Zato je i bilo vrijedno u sažetu pregledu sjetiti se svega što se s njome u toku dugih stoljeća zbivalo i pokazati što je ona u svako vrijeme bila i značila.